

XIX. YÜZYILIN SONLARINDA ANADOLU'DA ÇIKAN ERMENİ İSYANLARINA KARŞI OSMANLI DEVLETİ'NİN ALDIĞI ASKERİ TEDBİRLER

Dr. Yahya BAĞÇECİ

Erciyes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
e-mail: ybagceci@erciyes.edu.tr

Öz

Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeniler, XIX. yüzyılın ikinci yarısında, hiçbir bölgesinde çoğunlukta olmadıkları Anadolu topraklarında bağımsız bir Ermeni devleti kurmak için isyanlar çıkarmışlardır. İsyanların bastırılması konusunda yaşanan en büyük sorun, askeri birliklerin zamanında bölgeye ulaşamaması olmuştur. Özellikle Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısının ulaşım elverişli olmaması nedeniyle Ermenilerin çıkardıkları isyanlara müdahale etmek zaman almıştır. Bu ise isyanların büyümesine ve Ermenilerin beledikleri yabancı devletlerin müdahalesine neden olmuştur. Bu sebeple, Anadolu'da Ermeniler tarafından isyan çıkartılması muhtemel bölgelere askeri birlikler yerleştirilmiştir. Böylelikle ayrı ayrı kuvvetlerin gerektiğinde birbirlerine hızlı bir şekilde yardıma gitmesi ve bir bölgede çıkan olaylara kısa zamanda müdahale edilip olayların büyümeden bastırılabilmesi sağlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ermeniler, Berlin Antlaşması, askeri tedbirler, Anadolu vilayetleri, jandarma.

MILITARY MEASURES TAKEN BY OTTOMAN EMPIRE FOR ARMENIAN REVOLTS IN ANATOLIA AT THE END OF XIX. CENTURY

Abstract

Armenians living under the rule of Ottoman Empire have revolted at the second half of XIX. century to found an independent Armenian state in Anatolian lands, where they were never have been a majority in history. The most important problem in crushing the rebellion was the failing of transporting military units to the region in time. Especially, impassable geographic structure of Eastern Anatolia prevented timely military interventions to the revolts. This caused the revolts to grow and gave time to interventions of foreign countries, which were expected by the Armenian rebels. For this reason, military units were placed in Anatolia on possible regions for revolt. Thus, separate forces were able to help each other quickly in case of a revolt and crushed revolts before they got out of control.

Key Words: Armenians, Berlin Congress, military precautions, Anatolian cities, gendarmes.

1. Giriş:

Osmanlı idaresinde çok rahat bir hayat yaşamış olan Ermeniler, diğer azınlık milletler gibi kendi dillerini, dinlerini ve kültürlerini muhafaza ederek ticari ve zirai faaliyetlerini serbestçe yürütmüşler; devlet kademelerinde önemli mevkiler elde etmişlerdir.¹ 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı Devleti'nde bir "Ermeni sorunu" olmadığı gibi, Ermeni tebaanın da Osmanlı idarecileriyle halledemedikleri bir meselesi olmamıştır.²

Ancak Osmanlı Devleti'nde artan ayrılıkçı hareketler, Avrupalı devletlerin müdahaleleri ve Ermeni kilisesinin çalışmaları gibi nedenlerle bağımsızlık fikirleri Ermeniler arasında geç de olsa yayılmaya başlamıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonunda imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları, Türk-Ermeni ilişkileri tarihinde bir dönüm noktası olmuştur. 13 Temmuz 1878 günü imzalanan Berlin Barış Antlaşması'nda Osmanlı Ermenileriyle ilgili şu özel madde yer almıştır: "*Madde 61 – Babıâli, Ermenilerin yaşadığı eyaletlerde yerel ihtiyaçların gerektirdiği reformları geciktirmeden yapmayı ve Çerkez ve Kürtlere karşı Ermenilerin huzur ve güvenliğini sağlamayı taahhüt eder. Bu hususta alınacak önlemleri (büyük) devletlere bildirecektir ve devletler de alınan önlemlerin uygulanmasını gözetleyeceklerdir.*"³

Antlaşmanın bu maddesinin, içerdiği anlam ve mahiyet itibariyle, Ermenilerin yararına olduğu açıktır. Fakat Ermeniler öncelikle bağımsızlık, olmazsa muhtariyet istediklerinden, Berlin'de ıslahat formülü üzerinde mutabakata varılmasından memnun olmamışlardır.⁴ Berlin Antlaşması sonrası Ermeniler, bağımsızlıklarının yabancı devletlere dilekçeler, muhtıralar vermekle gerçekleşmeyeceğine, özerklik veya bağımsızlık için silaha sarılmaları gerektiğine inanmaya başlamışlardır.⁵ Ermenileri temsilen katıldığı Berlin Konferansı'nda, Ermeni bağımsızlığı veya hiç olmazsa Lübnan benzeri muhtariyet elde edeceğini uman eski Patrik Mıgırdiç Hırimyan, Romen, Sırp, Karadağ, Yunan ve Bulgarların isteklerini isyan edip kan dökerek elde ettiklerini, Ermenilerin de bu yola sapmaları gerektiğini şu sözlerle açığa vurmaktan çekinmemiştir: "*Berlin'de ölü canı için keşkek dağıtılıyormuş. Beni de Ermenilere düşen payı alıp getirmem için gönderdiniz. Ben de kabımı alarak koştum. Gördüm ki Sırp, Karadağlılar, Bulgarlar, Romenler, Yunanlılar yanlarında asılı demir kepçelerle kaplarını doldurdular. Siz ise bana demir kepçe yerine kağıt verdiniz. O kağıt parçasını sıcak keşkeke ne kadar soktu isem kağıt da o kadar ıslandı. Nihayet düştü; dağıldı. Ben de boş döndüm. Evvelden birkaç*

¹ Bilal Eryılmaz, Osmanlı Devleti'nde Gayrimüslim Teb'anın Yönetimi, İstanbul 1990, s. 183. Ayrıca Osmanlı Devleti'nde önemli görevler alan Ermeniler hakkında geniş bilgi için bkz. Rahip G. Çarkçıyan, Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 2006.

² Mim Kemal Öke, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, altıncı baskı, İstanbul, s. 114.

³ Nihat Erim, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri, C. I, Ankara 1953, s. 423.

⁴ Ramazan Çalık, Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları, Ankara 2000, s. 86-87.

⁵ Bilal N. Şimşir, Ermeni Meselesi 1774-2005, Ankara 2005, s. 59.

*Zeytinlu isyancı götürmeyi unuttum. Onların kepçeleri vardı. Kabın altından kenarından bir şeyler koparırlardı.*⁶

2. İhtilalci Ermeni Komiteleri ve XIX. Yüzyılın Sonlarında Ermenilerin Çıkardıkları İsyanlar

Berlin Konferansı'ndan sonra, yabancı devletlerin Ermenilerin lehinde yaptıkları müdahalelerin fazla kuvvetli ve ısrarlı olmadığını, bunun da o sıralarda Osmanlı Devleti'nde göze batacak ve Avrupa kamuoyunu harekete geçirecek mahiyette Ermeni olaylarının olmayışından kaynaklandığını⁷ düşünen Ermeniler, bunu sağlamak için ihtilalci cemiyetler kurmuşlardır.⁸ Terör, ihtilal ve isyan çıkarmak için faaliyetlere başlayacak olan bu Ermeni cemiyetlerinin en önemlileri 1887'de İsviçre'de kurulan Hınçak ve 1890'da Kafkasya'da kurulan Taşnak Komiteleri'dir.⁹ Hınçak ve Taşnak Komiteleri'nin ortak amaçları ise şöyledir:

- Osmanlı topraklarına girerek, kendileri için tehlikeli saydıkları hükümete bağlı ve hükümete yardım eden her Türk ve Ermeni'yi fark gözetmeden yok etmek,
- Terör ve katliam yapacak eylem (gerilla) grupları kurmak,
- Böylece, büyük devletlerin müdahalesini sağlamak ve Müslümanların kovulacakları veya öldürülecekleri altı Anadolu vilayetinde bağımsız, sosyalist bir Ermeni cumhuriyetini gerçekleştirmek.¹⁰

Osmanlı Devleti toprakları içerisinde çoğunlukta buldukları bir bölge olmayışı¹¹ Ermenilerin terör yöntemini benimsemelerinde etkili olmuştur. Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları yerlerde bile Müslümanlar genel nüfusun yüzde 87'sini oluşturmuşlardır. Bu yüzden, Ermeni egemenliğine dayalı bir devlet kurmanın çok güç olduğunu düşünen Ermeni komiteleri terör eylemlerini gerekli görmüşlerdir. Onlara göre, bireysel terör eylemleri ve toplu katliamlar, bölgede ikamet eden Müslümanları kaçırabilecek en etkili yoldu. Aynı Rumeli'den göçlerde olduğu gibi Müslümanlar evlerini bırakacaklar; göçe zorlanmayanlar ise komiteciler tarafından soykırıma tabi tutulacak ve yöre bir süre sonra tamamıyla Ermenilere kalacaktı.¹²

Terör ise silahlanmakla uygulamaya konulacak bir yöntem idi. Bu nedenle Ermeni komiteleri bu yolda programlar hazırlamışlar ve illegal olarak silah tedariki

⁶ Mehmed Hocoaoğlu, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976, s. 114-115.

⁷ Enver Ziya Karal, Osmanlı Tarihi, C. VIII, Ankara 1988, s. 135.

⁸ Cevdet Küçük, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986, s. 100.

⁹ Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987, s. 426-457.

¹⁰ Erdal İter, Türkiye'de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923), İstanbul 1995, s. 28.

¹¹ Nejat Göyünç, Türkler ve Ermeniler, Ankara 2005, s. 138.

¹² Öke, a.g.e., s. 126.

ile imalatına başlamışlardır.¹³ 1890'dan itibaren çeşitli yollarla sistemli bir şekilde Doğu Anadolu'ya yurtdışından silah akmaya başlamıştır. Silah ve cephaneler, Çarlık Rusya, Avusturya, Belçika, Almanya, İsviçre ve İran gibi muhtelif ülkelerden gönderilmiştir. Ermeni kiliselerinde, okullarında, yabancı bankalarda ve şahısların evlerinde saklanmıştır.¹⁴ Daha sonra buralardan köylere kadar gönderilerek komiteler silahlandırılmıştır. Bazı cephaneye ve özellikle bombalar uzmanlarca yerlerinde yapılmıştır. İlçe ve köylere bomba uzmanları yerleştirilmiştir. Onlar da evlerinde bombaları kolaylıkla yapmışlardır.¹⁵

Bu şekilde örgütlenen ve silahlanan Ermeniler tarafından 1890-1895 yılları arasında, Erzurum, Kumkapı, Merzifon, Kayseri, Yozgat, Sason, Zeyton ve Trabzon başta olmak üzere birçok yerde isyanlar çıkarılmıştır. Komitelerin 1895 yılı içerisinde çıkardıkları ayaklanmalar kronolojik sırasıyla şu şekildedir: Divriği (29 Eylül), Trabzon (2 Ekim), Eğil (6 Ekim), Develi (7 Ekim), Akhisar (9 Ekim), Erzinçan (21 Ekim), Gümüşhane (25 Ekim), Bitlis (25 Ekim), Bayburt (26 Ekim), Maraş (27 Ekim), Urfa (29 Ekim), Erzurum (30 Ekim), Diyarbakır (2 Kasım), Siverek (2 Kasım), Malatya (4 Kasım), Harput (7 Kasım), Arapkir (9 Kasım), Sivas (15 Kasım), Merzifon (15 Kasım), Antep (16 Kasım), Muş (22 Kasım), Kayseri (3 Aralık), Yozgat (3 Aralık).¹⁶

3. Ermeni İsyânlarına Karşı Osmanlı Devleti'nin Aldığı Askeri Tedbirler

Yukarıda görüldüğü gibi Ermeniler, Anadolu'nun hemen her tarafında isyanlar çıkarmışlardır. Buldukları yerlerde ve yakınlarında yeterince askeri birliklerin bulunmaması Ermenilerin işlerini kolaylaştırmıştır. Özellikle Doğu Anadolu'nun coğrafi yapısının ulaşım elverişli olmaması nedeniyle Ermenilerin çıkardıkları isyanlara müdahale etmek zaman almıştır. Bu ise isyanların büyümesine ve Ermenilerin bekledikleri yabancı devletlerin müdahalesine neden olmuştur.

Gerçi 1890 tarihinden itibaren Doğu Anadolu'da bulunan aşiretlerden Hamidiye alayları kurulmaya başlamıştır. Bu şekilde Ermeni çeteleri karşısında savunmasız kalan Müslüman halkın korunması sağlanmaya çalışılmıştır. 4. Ordu'ya bağlı olarak kurulan bu alaylar gerçekten Ermenilerin emellerine ulaşmamasında çok önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Ancak 1897 yılına kadar bu alayların intizam ve itaati tam olarak sağlanamamıştır. Hamidiye alayları ile ilgili olarak gösterilen gayretlere ve ortaya konan kanunnamelere rağmen istenilen sonuç tam olarak elde edilememiştir.¹⁷

¹³ Türkaya Ataöv, "Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler", Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, Ankara 1984, s. 166-168.

¹⁴ A.g.m., s. 169-170.

¹⁵ Hasan Kundakçı, Emperyalizmin Maşası Ermeniler, İstanbul 2006, s. 69.

¹⁶ Kamuran Gürün, Ermeni Dosyası, İstanbul 2005, s. 224.

¹⁷ Hamidiye Alayları hakkında geniş bilgi için bkz. Bayram Kodaman, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987, s. 21-66.

Zamanında müdahale edilemeyen isyanlara örnek olarak, 1895 yılında Zeytun¹⁸ Ermenilerinin çıkardıkları isyanı gösterebiliriz. İsyanı bastırmak için Ferik Mustafa Remzi Paşa görevlendirilmiştir.¹⁹ O zaman, Maraş'ta bulunan 8 tabur isyanın bastırılması için yeterli görülmemiştir. İsyanı bastırmak için hazırlanan taburların toplanması ve bölgeye ulaşmasının gecikmesi nedeniyle Mustafa Remzi Paşa'nın komutasındaki taburlar kırk günden fazla Maraş'ta beklemişlerdir.²⁰ Bu ise isyanın genişlemesine ve Ermenilerin bekledikleri yabancı devletlerin müdahalesine neden olmuştur.²¹ Sonuçta, Zeytunlu Ermeniler Osmanlı Devleti'ne istedikleri şartları tasdik ettirmişler ve savaşan bir devlet gibi anlaşma yapmaya Osmanlı Devleti'ni mecbur bırakmışlardır.²²

1895 yılında Ermenilerin Anadolu'da çıkardıkları karışıklıkların sona ermesinin ardından, Ermeni isyanlarına karşı silah altına alınmış redif taburlarının bir kısmı terhis edilmiştir. 3.071 mevcutlu Hassa Ordusu'ndan 1.621 asker, 9.240 mevcutlu Üçüncü Ordu'dan 6.781 asker, 12.379 mevcutlu Dördüncü Ordu'dan 3.931 asker, 27.724 mevcutlu Beşinci Ordu'dan 18.397 asker terhis edilmiştir.²³ Terhisler esnasında Osmanlı memleketlerinde asayişin temini için Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'yle maiyetindeki Erkan-ı Harbiye Dairesi tarafından nizamiye askeriyeye ihtiyat efradının tayin ve taksimi yapılmıştır.²⁴

Ancak Ermeniler isyan hareketlerine ve bunun için de silah ithal etmeye devam etmişlerdir. Osmanlı Devleti, Ermeniler tarafından dışardan silah ithal edilmesinin ve satın alınmasının önüne geçmeye çalışmışsa da bunda tam olarak başarılı olamamıştır. Adana, Beyrut, Lazkiye, Mersin hudut ve sahillerine bitişik olan Halep vilayeti silah kaçakçılığı için uygun bir yer olmuştur. Bu bölgedeki Ermeniler mevkiin yardımıyla Antakya, Lazkiye ve Lübnan dağlarında yaşayan Nusayri-lerle ittifak etmişlerdir. Bu ittifak sayesinde Avrupa'dan getirttikleri barut ve silahları, sahillerin تنها mahallerinden geçirmeyi başarmışlardır.²⁵ Ermeniler isyan çıkarmak için ihtiyaç duydukları silah ve malzemeleri Anadolu sahillerinden naklettiklerinden, bu sahillerin güvenliğinin sağlanması görevi Bahriye Nezareti'ne bırakılmıştır.²⁶ Fakat Osmanlı memurlarının ekserisi mevkilerin durumunu iyi bilmediklerinden gerekli tedbirler yeterince alınamamıştır.²⁷

¹⁸ Kahramanmaraş'ın merkez ilçesine bağlı Süleymanlı köyünün eski adıdır.

¹⁹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), 43/80.

²⁰ BOA, Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), 102/11.

²¹ Muammer Demirel, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents On Armenians, Ankara 2002, belge no: 54, s. 157-172.

²² Hüseyin Nazım Paşa, Ermeni Olayları Tarihi, C. II, Ankara 1998, s. 320-321, Uras, a.g.e., s. 492-493.

²³ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), 110/52.

²⁴ BOA, Y.MTV. 153/32.

²⁵ BOA, Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.), 31/84.

²⁶ BOA, Y.MTV. 153/32.

²⁷ BOA, Y.PRK.AZJ. 31/84.

Osmanlı Devleti, Ermenilerin çıkaracakları olaylar hakkında gelen ihbarlar üzerine bir takım askeri tedbirler almıştır. Mesela, 1896 Martı'nda Hınçak Komitesi'nin Avrupa ve Mısır'daki beş bin kişiyi aşkın mensubunun Kıbrıs'a gelecekleri yönünde ihbar alınmıştır. İhbara göre komitelerin hepsi Kıbrıs'ta toplanıp, silahlanacaklar ve İskenderun, Silifke ve Mersin arasındaki sahillerden Anadolu'ya karışıklıklar çıkarmak için geçeceklerdir. Ayrıca bunlardan pek çoğunun İngiliz pasaportlarıyla ve Sis manastırını ziyaret vesilesiyle gelecekleri haber alınmıştır.²⁸ Hem söz konusu ihbar hem de bölgeye silah ve mühimmat ithal edenlerin denizden gidip gelmeleri göz önüne alınarak Lazkiye ile Mersin arasındaki sahil boyunca icap eden noktalarına karakollar kurulmuş ve içlerine jandarmalar yerleştirilmiştir. Bu mevkiilerin gerisindeki bölgeler de Beşinci Ordu'dan tertip edilen bir süvari alayının muhafazası altına verilmiştir. Söz konusu sahillere için hafif gemilerden kurulmuş bir donanma da hazırlanmıştır.²⁹

İskenderun, Silifke ve Mersin arasındaki sahillerden gerek Ermeni komitelerinin geçmesine ve gerek yanıcı silah ve diğer savaş aletlerinin sokulmasına meydan verilmemesi ve gerekli tedbirlerin alınması konusunda Halep ve Adana Umum Kumandan Vekili Ferik Ali Paşa görevlendirilmiştir. Maraş, gerekli mevkiileri teftiş etme ve gerektiğinde her tarafa süratle gitme hususlarında uygun görülmüştür. Antep'te bulunan Ferik Ali Paşa, hem Halep ve Adana Vilayetleri'nin asayişinin muhafazasını hem de söz konusu sahillerin güvenliğini sağlamak üzere Maraş'a gitmiştir.³⁰

4. Ermeniler Tarafından İsyan Çıkartılması Muhtemel Bölgelere Askeri Birlikler Yerleştirilmesi

1897 yılında Yunanistan'la yaşanan problemler nedeniyle Anadolu'da bulunan askeri birliklerin büyük bir kısmı Rumeli'ye nakledilmiştir.³¹ Ermenilerin, Anadolu'daki vilayetlerin askeri kuvvetinin eksikliğinden yararlanarak Halep, Zeyton ve Maraş'tan başlayarak bütün Anadolu vilayetlerinde karışıklık ve ihtilal çıkarmak düşüncesiyle İskenderun, Adana ve o bölgenin diğer sahilllerinden silah ve humbara gibi savaş aletleri ve yanıcı maddeler ithal ettikleri anlaşılmıştır. Ayrıca karışıklıklar çıkarmak amacıyla dışarıdan Ermenilerin de geleceği yönünde ihbarlar alınmıştır. Osmanlı Devleti, Yunan ve Girit meseleleri devam ederken Anadolu'da da Ermeniler tarafından bir karışıklığın çıkarılmaması için ek birtakım askeri önlemler almıştır.³²

Merkezi Mamuretülaziz'de (Elazığ) olmak üzere bir askeri fırka kurulması kararlaştırılmıştır. Ancak Anadolu'nun bir tarafında bulunan askerin mesela beş altı gün mesafelik bir mevkide meydana gelen hadiseye hiçbir faydası olamayacağı, bu

²⁸ BOA, Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.), 17/46.

²⁹ BOA, Y.MTV. 153/32.

³⁰ BOA, Y.MTV. 153/32.

³¹ M. Metin Hülügü, Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Kayseri 2001.

³² BOA, Y.MTV. 153/32.

durumun yalnız Kürt aşiretlerinin olumsuz hareketlerinin önlenmesini sağlayacağı fakat Anadolu'nun diğer şehir ve kasabalarının Ermenilerin saldırılarına açık kalmasına neden olacağı düşünülmüştür. Ermenilerin planlarının önlenmesi ve asayişin sağlanması için alınacak tedbirler hakkında Seraskerlikçe hazırlanan mazbatada bu konuda şöyle denilmiştir:

“Gerekince topluca sevk edilmek üzere külliyatlı bir fırkanın mühim bir noktada toplanması faydasız değil ise de işbu fayda bir muntazam hükümetin diğer bir hükümete karşı yapacağı askeri hareket için geçerlidir. Ermeni eşkiyası gibi haydut ve müfsitlerin takipleri ve tenkillerinde müracaat edilecek kaide askeri kuvvetlerin, eşkiyanın fesat çıkarmaları muhtemel olan ve ayrı ayrı kuvvetlerin süratle diğerlerine yardım edebileceği mevkilerde bulundurulmalarıdır. İşte söz konusu Ermeni fesadına karşı asayişin temini tedbirlerinde müracaat edilecek yol budur. Yoksa üzerlerine büyük bir askeri kuvvet sevk etmek mecburiyetinde bırakacak kadar Ermenilere meydanı boş bırakmak, Ermenilerin cidden çoğalarak Müslüman ahali hakkında katliam gibi cinayetler işlemelerine ve büyük bir askeri fırka ile muharebe edecek kadar güçlenmeleri, Avrupa'ca önemlerinin artmasına ve nihayet bu şekilde Ermenilerin aramakta oldukları Avrupa müdahalesine neden olacaktır. Bu durumun Osmanlı Devleti'nin beşiği olan Anadolu'yu ne gibi bir hale koyabileceği açıktır.”³³

Ermenilerin karışıklık çıkardıkları bölgelere zamanında müdahale edilip olayların büyümesine meydan verilmemesi için hazırlanacak askeri birliklerin, zaptiye ve jandarma kuvvetlerine yardım etmek ve valilerin nüfuzları altında bulunmak üzere Anadolu'nun icap eden noktalarına yerleştirilmelerine karar verilmiştir. İkamet edecekleri mevkiler ile kumandasında bulunacakları subayların isimlerini renkli işaretler ile gösteren beş nüsha harita tanzim edilerek biri padişaha takdim edilmiştir. Diğer dördünün de gerekince istenmek üzere gayet gizli şekilde saklanmasına karar verilmiştir. Ayrıca bir fırkadan bir kısmının bir yerden başka bir yere nakli gerektiğinde haritaların, işaretlenmek üzere Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi'ne, Dördüncü Ordu Müşirliğine, Maiyet-i Seniyyeleri Erkan-ı Harbiyesi ile Halep, Adana ve Havalisi Umum Kumandan Vekili Ferik Ali Paşa'ya gönderilmesine karar verilmiştir. Söz konusu harita padişah tarafından tasdik edildiği tarihten itibaren, her rütbedeki askerin tam bir sene buldukları mevkilerde ikamet etmesi, padişah tarafından onaylanmadıkça hiçbir ferdinin hiçbir tarafa nakledilmemesi, fakat her taburun kendi mıntıkası dahilinde vazife yapması için hareket etmesi ve yakınlık sebebiyle bir vilayet dahilindeki taburların ihtiyaç duyulduğu zaman yakınındaki vilayete yardıma gitmesi esasları getirilmiştir. Her taburun görevlendirileceği mıntika hududu harita üzerinde tayin edilmiştir.³⁴

³³ BOA, Y.MTV. 153/32. Hazırlanan mazbatada imzası olanlar: Serasker Rıza, Tophane-i Amire Müşiri Zeki, Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reis Vekili Müşir İbrahim Edhem, Maiyet-i Seniyye-i Mülukaneleri Erkan-ı Harbiyesi Müşiri Şakir, Yaveran-ı Hazret-i Şehriyarilerinden Ferik Saadettin, Maiyet-i Seniyye-i Mülukaneleri Erkan-ı Harbiye Feriki Abdullah.

³⁴ BOA, Y.MTV. 153/32.

Polis ve jandarmalara yardımcı kuvvet olmak üzere, asayişin sağlanması için Anadolu vilayetlerine tayin edilen askerlerin bulunacakları yerler ile görevleri şu şekilde tespit edilmiştir:

- Hopa³⁵ (Artvin), Rize, Namervan³⁶ (Erzurum) ve İşhan'da (Artvin) bulunacak taburlar hudut muhafazasını ve mahallinin asayişini sağlamakla yükümlüdürler.
- Trabzon'da bulunacak taburlar, merkez kazasının asayişini sağlamakla yükümlüdürler. Gerekirse vilayet dahilinde icap eden mahallere de sevk edilebilirler.
- Bayburt'ta bulunacak süvariler Payveren (Erzurum), Gerze (Sinop) ve Madenhan'da (?) daima dolaşacaklardır. Piyadelerin bir bölümü daima Gerze'de ikamet edecek ve Palahor (Trabzon) civarında devriye gezecektir.
- Erzurum'da bulunacak askerlerden bir tabur Hınıs'ta (Erzurum) ikame edecektir. İki bölük süvari Karaçoban (Erzurum) ile Çevirme (Erzurum) arasında su boyunca devriye gezecektir. Kalan taburlar ile süvari bölükleri Erzurum ve havalisinin asayişini sağlamakla yükümlüdürler.
- Karahisar-ı Şarki'de³⁷ (Giresun) bulunacak askerler bütün kazanın asayişinin temininden mesul olduklarından sürekli olarak kollar gezdireceklerdir.
- Van'da bulunacak taburlardan birisinin yarısı Şatak'ta³⁸ (Van) diğer yarısı Havasor³⁹ (Van) nahiyesinde ikamet edecektir. Şatak'taki iki bölükten birisi, gün aşırı Nurdüz'e ve Hizan (Bitlis) kazası hududuna kadar kol gezecektir. Havasor'daki bölüklerden birisi gün aşırı Norgüh (Van), Engil (Van), Horkum⁴⁰ (Van) ve Kızıltaş'a (Giresun) kadar gidip kol gezecektir. Bir bölük süvari Erciş'te (Van) bulunacaktır.
- Bayezid'de (Ağrı) bulunacak askerler hudut muhafazasına ve mahallinin asayişinin teminine memurdur.
- Siirt'te bulunacak askerlerden iki bölük Garzan'da⁴¹ (Siirt), iki bölük Eruh'ta (Siirt), iki bölük de Pervari'de (Siirt) bulunacaktır. Mahallerinin asayişinin temininden mesul olacaklardır.
- Muş'taki taburların iki bölümü Çapakçur'da (Bingöl) bulunacaktır. Süvarilerin bir bölümü Bulanık'ta (Muş) ve iki bölümü de Muş'ta bulunacaktır. Buldukları mahalleri daima dolaşarak asayişin teminine itina edeceklerdir.

³⁵ Yerleşim yerlerinin günümüzde bağlı oldukları illerin isimleri parantez içerisinde gösterilmiştir.

³⁶ Bugünkü adı Narman'dır.

³⁷ Bugünkü adı Şebinkarahisar'dır.

³⁸ Bugünkü adı Çatak'tır.

³⁹ Bugünkü adı Gürpınar'dır.

⁴⁰ Bugünkü adı Dilkaya'dır.

⁴¹ Bugünkü adı Kurtalan'dır.

- Bitlis'te bulunacak askerlerden iki bölük Hizan'da bulunacak ve ara sıra Müküs⁴² (Van), Şatak ve Gevaş (Van) hudutlarına kadar kol gezdirecektir. İki bölük Mutki'de (Bitlis) bulunacaktır.
- Sason'da (Batman) bulunacak taburlar Sason ve Kulp (Diyarbakır) kazalarının asayişinin teminine memur olduklarından kazanın en mühim mahallerinde tabur tabur ikamet edeceklerdir. Ara sıra çıkıp kaza dahilinde kol gezeceklerdir.
- Erzincan'da bulunacak askerler merkez kazasının asayişinin teminine memurdur.
- Saray'da (Van) bulunacak taburun yarısı Saray kazasının Çubuklu köyünde ve diğer yarısı Erçek (Van) köyünde bulunacaktır. Süvari bölüğü Saray'da ikamet edeceklerdir. Bunlar da etrafta kol gezdireceklerdir.
- Gevar⁴³ (Hakkari) ve Çölemerik'te⁴⁴ bulunacak taburun bir bölüğü Çölemerik deposunu muhafaza edecek, kalanı Gevar ve Şemdinli (Hakkari) mevkiilerini muhafaza edeceklerdir.
- Başkale'deki (Van) taburun iki bölüğü Diz'de (?) bulunacak ve bir müfrezesi Erciş'te (Van) bulunacaktır.
- Hasankale (Erzurum), Karakilise⁴⁵, Göynük, Bayezid ve Eleşkird'de (Ağrı) bulunacak askerler etraf ve havalisinin asayişinin teminine ve hudut muhafazasına memurdurlar.
- Tercan'da (Erzincan) bulunacak askerler kazanın asayişinden mesuldür.
- Merzifon (Amasya) ve Amasya'da bulunacak tabur Merzifon ile etraf köylerinin muhafazasına memurdur.
- Sivas'ta bulunacak piyade taburlarının biri Sivas'ın içini ve havalisini, diğeri de Zile (Tokat) ve diğer mevkiileri muhafaza ve asayişini temin edeceklerdir. Süvari bölüğü merkezde icabına göre istihdam edilecektir.
- Malatya'daki tabur şehrin ve köylerinin asayişini temin edeceklerdir.
- Harput'ta (Elazığ) bulunacak nişancı taburuyla Harput'un içi ve diğer üç bölük ile de köylerin asayişini temin edilecektir.
- Palu'da (Elazığ) bulunacak jandarma müfrezesiyle piyade bölüğü, Palu kazasının ve köylerinin asayişinin teminine memur olacaklardır.
- Arapkir'de (Malatya) bulunacak tabur kazanın asayişini muhafazaya memur olacaktır.
- Eğin'de⁴⁶ (Erzincan) bulunacak askerler Eğin ve havalisinin asayişinin teminine memurdur.

⁴² Bugünkü adı Bahçesaray'dır.

⁴³ Bugünkü adı Yüksekova'dır.

⁴⁴ Hakkari'nin eski adıdır.

⁴⁵ Ağrı'nın eski adıdır.

⁴⁶ Bugünkü adı Kemaliye'dir.

- Hekimhan'da (Malatya) bulunacak süvari bölüğü, Akçadağ'dan (Malatya) gerek Malatya gerek Sivas tarafına gidecek olan zararlı şahısların geçişlerinin önlenmesine ve bu şehirlerin asayişini muhafaza etmeye memur olacaktır. Söz konusu bölük Malatya kumandanının kumandası altında bulunacaktır.
- Divriği'de (Sivas) bulunacak askerler Divriği'n ve havalisinin asayişinin teminine memur olacaktır.
- Hozat (Tunceli), Çemişgezek (Tunceli), Malazgirt (Muş), Pah⁴⁷ (Tunceli) ve Kızılkilise'nin⁴⁸ (Tunceli) dahil olduğu Dersim⁴⁹ cihetinde bulunacak taburlar memleketin asayişini idameye ve Harput ile diğer mevkilere gidecek olan zararlı şahısların geçişlerini önlemeye memur olacaktır.
- Diyarbakır'da bulunacak tabur Diyarbakır ve havalisini, diğer tabur da Midyat (Mardin), Siverek (Şanlıurfa) ve Mardin gibi mevkileri muhafaza edecektir.
- Silvan'da (Diyarbakır) bulunacak tabur Silvan ve havalisinin asayişini temine memur olacaktır.
- Tokat'ta bulunacak piyade müfrezesi, Tokat şehrini ve süvari bölükleri de Tokat'ın kuzey ve güneyindeki köyleri gezerek asayişin teminine memurdurlar.
- Samsun'da bulunacak piyade ve süvari askerler bir kumandanın emri altında olmak üzere mahallinin asayişinin teminine memurdurlar.
- Gürün'de (Sivas) bulunacak tabur memur olduğu kazanın asayişinin teminine memur olacaktır.⁵⁰

Ayrıca Beşinci Ordu'ya mensup askerlerden oluşan taburlar, Saimbeyli, Feke, Adana, Mersin, Osmaniye, Payas, İskenderun, Ordu, Samandağ, Antakya, Halep, Elbistan, Zeytun, Maraş, Antep, Birecik, ve Urfa'ya yerleştirilmiştir.⁵¹

Söz konusu taburların kumandanları ve sorumluluk alanları ise şu şekilde belirlenmiştir:

⁴⁷ Bugünkü adı Kocakoç'tur.

⁴⁸ Bugünkü adı Nazimiye'dir.

⁴⁹ Tunceli'nin eski adıdır.

⁵⁰ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁵¹ BOA, Y.MTV. 153/32.

Tablo 1. Anadolu'ya yerleştirilen taburların kumandanları ve sorumluluk alanları⁵²

Kumandan	Sorumluluk Alanı ve Görevi
Piyade Yüzbaşısı Tevfik Efendi	Samsun'da bulunan topçu ve ihtiyat askerlerinin kumandanı
Miralay Hasib Bey	Trabzon'daki taburların kumandanı
Ferik Mehmet Hulusi Paşa	Sivas Vilayeti dahilindeki bütün kıtaların kumandanı
Ferik Ziya Paşa	Erzurum ve havalisinin kumandanı
Hamidiye Süvari Alayı Miralayı Ahmet Bey	Hınıs'ta bulunan piyade ve süvarilerin kumandanı
Mirliva Ahmet Şükrü Paşa	Dersim taburlarının kumandanı
Mirliva Mustafa Naim Paşa	Harput Vilayeti dahilindeki bütün kıtaların kumandanı
Otuz İkinci Alay Miralayı İsmail Bey	Samsun'da bulunacak iki taburun kumandanı
Ferik Yahya Paşa	Diyarbakır Vilayeti dahilindeki kıtaların kumandanı
Mirliva Ahmet Şükrü Paşa	Bitlis'teki taburların kumandanı
Miralay Salih Bey	Siirt ve civarındaki taburların kumandanı
Hamidiye Süvari Alayları Mirlivası Hak- kî Paşa	Bayezid, Karakilise ve havalisinin kumandanı
Miralay Ethem Bey	Başkale ve Gevar'daki taburların kumandanı
Ferik Şemsi Paşa	Van ve havalisinin kumandanı
Mustafa Nuri Paşa	Beşinci Ordu'ya mensup taburlardan Haçin, Feke, Adana, Mersin, Osmaniye, Payas ve İskenderun mevkilerinde bulunan taburların kumandanı
Maraş Kumandanı Rüstem Paşa	Elbistan, Zeytun ve Maraş'ta bulunan taburların kumandanı
Mehmet Ali Paşa	Halep, Antakya, Ordu, Antep, Birecik ve Urfa mevkilerinde bulunan kıtaların kumandanı

⁵² BOA, Y.MTV. 153/32

Mersin'deki süvari, piyade ve topçuların kumandanının ise Ordu-i Hümayun Müşirliği tarafından tayin edilmesine karar verilmiştir.⁵³

Bazı devlet memurları ve askerler de, Ermenilerin çıkardıkları olaylar karşısında asayişin sağlanması için gereken faal, işgüzar ve namuslu olma gibi niteliklerden yoksun olduklarından dolayı görevlerinden alınmışlardır. Mesela, Tokat Kumandanı Mirliwa Hakkı Paşa, asayişin sağlanması konusunda gevşek davranması nedeniyle görevinden alınmıştır. Muş'ta bulunan Kumandan Bahaeddin Paşa da aynı nedenle görevinden alınmıştır. Ayrıca Van Vilayeti'ne bağlı Karçıkan, Müküs, Şatak ve Adilceviz kaymakamlarıyla, Erzurum Vilayeti'ne bağlı Tutak kaymakamı, ihtiyar ve asayişin temin edilmesi hususunda iktidarsız olmaları nedeniyle görevlerinden alınmışlardır.⁵⁴

Liva kumandanlarının, önceden olduğu gibi kendi livalarına kumanda etmeleri uygun bulunmuştur. Her liva dairesine düşen askeri mevkilerin kumandanları, kumanda hususunda mirlivalarına ve mirlivalar da fırka kumandanlarına bağlanmışlardır. Bütün mevkilerin kumandası ise Ordu-i Hümayun Müşirliği'ne bağlanmıştır.⁵⁵

Süvari birlikleri, Ermenilerin çıkardıkları olayların bastırılmasında çok yararlı hizmetlerde bulunmuşlardır. Bu nedenle Halep ve civarındaki Dördüncü Ordu Dairesi dahilinde bulunan süvari alayları, eksiklikleri tamamlanarak gereken mevkilerde istihdam edilmişlerdir. Dördüncü ve Beşinci Ordu'ya bağlı süvari alayları için ihtiyaç duyulan üç bin baş hayvan da satın alınarak temin edilmiştir.⁵⁶

Ermenilerin yaşadığı altı vilayetin (Van, Bitlis, Mamuretülaziz, Sivas, Erzurum, Diyarbakır) yanında Halep ve Adana Vilayetleri'nin gerekli mevkilerinde de yeterli miktarda askeri kuvvet bulundurulmasına dikkat edilmiştir. Ayrıca Ermeniler tarafından çıkartılması muhtemel isyanlar karşısında, ihtiyaç duyulması halinde bir tabura kadar redif askerin istihdam edilmesi için Dördüncü Ordu Müşirliği'ne izin verilmiştir. Bu yeterli olmadığı takdirde Dördüncü ve Beşinci Ordu-i Hümayunlar Daireleri dahilinde iki bölük ve yine yeterli olmadığı takdirde bir veya iki tabur redif askerin silah altına alınması için söz konusu iki ordu dairesindeki liva kumandanlıklarına izin verilmiştir.⁵⁷

5. Jandarma Askeri İle İlgili Olarak Yapılan Düzenlemeler

Anadolu vilayetlerinde istihdam edilmiş jandarma askerleri hakkında da yeni düzenlemeler yapılmıştır. Ermenilerin çıkardıkları olaylara karşı jandarmaların sayılarının artırılması konusunda valiler tarafından Babıali'ye müracaatlar yapılmıştır. Bu nedenle şehirlerde istihdam edilen jandarmaların sayısı giderek art-

⁵³ BOA, Y.MTV. 153/32

⁵⁴ BOA, Y.MTV. 153/32

⁵⁵ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁵⁶ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁵⁷ BOA, Y.MTV. 153/32.

miştir. Ancak Ermenilerin çıkardıkları olayları önleme ve bastırma konusunda jandarmalar yeterli olmamış ve asayişin sağlanması için birçok yerde askerler istihdam edilmiştir. Sayıları artan jandarmaların masrafları ise hazineye büyük bir yük getirmiştir. Jandarmaların sayısının bu şekilde artması kura, redif ve müstahfiz askerlerinin sayılarının azalmasına neden olmuştur. Ayrıca Ermeniler ile ilgili olarak kararlaştırılmış ıslahat gereğince Hıristiyanlardan da nüfus nispetinde jandarma istihdam edilmesi uygun görülmüştür. Bu ise jandarmaların sayısının daha da artmasına neden olmuştur.⁵⁸

Genel olarak, jandarmalar, önemsiz olayları önleyerek asayiş muhafaza etmek, tahsilat yapmak ve postaların naklini temin etmek gibi işleri yerine getirmişlerdir. Bununla beraber istihdam edilmeleri için devletçe yapılan masraflara karşı asayişin muhafaza edilmesi konusunda beklenen faydalar elde edilememiştir. Sayılarının giderek artmasının ise gelecekte mülki ve siyasi hususlarda birçok sıkıntılara neden olacağı düşünülmüştür. Bu nedenle 1897 yılında yapılan bir düzenleme ile Ermenilerin çıkaracakları olaylara karşı asayişin sağlanması vazifesi askerlere bırakılmıştır. Masraflı olan jandarmanın miktarının ise azaltılmasına karar verilmiştir. Bu şekilde yapılacak tasarruflar sayesinde, azaltılan jandarma miktarının dört katı kadar asker bulundurulması planlanmıştır. Ayrıca Hıristiyanlardan da istihdam edilecek jandarma miktarının azaltılmasına karar verilmiştir. Jandarma sayısının azaltılmasından sonra kalacak miktarla, azaltılacak Hıristiyan jandarma sayısı birbiriyle denk olacağından, yapılacak azaltmanın yabancı devletlerin itirazına sebep olmayacağı düşünülmüştür.⁵⁹

Osmanlı Devleti tarafından yapılan tahsilatların tahsildarlar marifetiyle yapılması kararlaştırılmıştır. Bu nedenle bu vazife jandarmalardan alınmıştır. Jandarmaların asıl görevleri ise şu şekilde tespit edilmiştir:⁶⁰

- Vilayetlerdeki hükümet konaklarını ve hapishaneleri muhafaza etmek,
- Adliyeden verilecek celpleri mahallerine tebliğ etmek,
- Postaların nakledilmesini temin etmek,
- Köylerde, kasabalarda ve adliyelerde emniyet ve asayiş sağlamaya memur olan polislere yardım etmek.

Bu görevlerin yerine getirilebilmesi için çok sayıda jandarma istihdam edilmesine gerek kalmamıştır. Jandarmaların mükellef oldukları bu görevlere bakarak her vilayet için ne kadar jandarmaya ihtiyaç duyulduğu hakkında vilayet valilerinden görüş alınmış ve bu şekilde jandarmanın miktarının azaltılması yoluna gidilmiştir. Ayrıca vilayetlere gönderilen yazılarda jandarmaların sefil hizmetlerde kullanılmaması da emredilmiştir.⁶¹

⁵⁸ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁵⁹ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁶⁰ BOA, Y.MTV. 153/32.

⁶¹ BOA, Y.MTV. 153/32.

6. Sonuç

Komiteler, zengin Ermenilerden topladıkları paralarla yabancı ülkelerden silah ithal etmişlerdir.⁶² Osmanlı Devleti, Ermeniler tarafından yapılan silah kaçakçılığının önüne geçmeye çalışmışsa da bunda çok başarılı olamamıştır. Bu şekilde silahlanan Ermeniler, özellikle 1890'lı yılların başlarından itibaren Anadolu'nun hemen her tarafında isyanlar çıkarmışlardır. Jandarma kuvvetleri isyanların bastırılmasında yetersiz kalmıştır. Bu nedenle jandarmanın görevleri yeniden belirlenmiş ve sayıları azaltılmıştır. Jandarma kuvvetinin yerine, Anadolu'da Ermeniler tarafından isyan çıkartılması muhtemel bölgelere askeri birlikler yerleştirilmiştir. Bu şekilde ayrı ayrı kuvvetlerin gerektiğinde birbirlerine hızlı bir şekilde yardıma gitmesi ve böylelikle bir bölgede çıkan olaylara kısa zamanda müdahale edilip olayların büyümeden bastırılabilmesi sağlanmıştır. Böylece hem Müslümanların can ve malları korunmaya hem de Ermenilerin faaliyetlerine engel olunmaya çalışılmıştır. Sonuç olarak 1890'lı yılların başında görülen Ermeni terör hareketlerinin, 1896'dan sonra nispeten zayıfladığını söyleyebiliriz. Bunda uluslararası konjonktürün değişmesinin yanında Ermeni hareketlerine karşı alınan söz konusu askeri tedbirlerin de büyük etkisi olmuştur.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- a) Sadaret Mühime Kalemi Evrakı (A.MKT.MHM.), Dosya no: 536, Gömlek no: 18.
- b) Yaveran ve Maiyyet-i Seniyye Erkan-ı Harbiye Dairesi (Y.PRK.MYD.), Dosya no: 17, Gömlek no: 46.
- c) Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı (Y.MTV.), Dosya no: 102, Gömlek no: 11; Dosya no: 153, Gömlek No: 32.
- d) Yıldız Perakende Evrakı Arzuhal ve Journaller (Y.PRK.AZJ.), Dosya no: 31, Gömlek no: 84.
- e) Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK.), Dosya no: 110, Gömlek no: 52.
- f) Yıldız Perakende Evrakı Mabeyn Başkitabeti (Y.PRK.BŞK.), Dosya no: 43, Gömlek no: 80.

⁶² BOA, A.MKT.MHM. 536/18.

2. Yayınlanmış Belgeler

DEMİREL, Muammer, Ermeniler Hakkında İngiliz Belgeleri (1896-1918) British Documents On Armenians, Ankara 2002.

HÜSEYİN NAZIM PAŞA, Ermeni Olayları Tarihi II, Ankara 1998.

II. Araştırma ve İncelemeler

ATAÖV, Türkaya, “Ermeni Terörizminde Silah Sağlanması: Osmanlı Belgelerine Dayalı Gerçekler”, Uluslararası Terörizm ve Uyuşturucu Madde Kaçakçılığı, Ankara 1984, s. 163-171.

ÇALIK, Ramazan, Alman Kaynaklarına Göre II. Abdülhamid Döneminde Ermeni Olayları, Ankara 2000.

ÇARKCIYAN, Rahip G., Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 2006.

ERİM, Nihat, Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarihi Metinleri, C. I, Ankara 1953.

ERYILMAZ, Bilal, Osmanlı Devleti’nde Gayrimüslim Teb’anın Yönetimi, İstanbul 1990.

GÖYÜNÇ, Nejat, Türkler ve Ermeniler, Ankara 2005.

GÜRÜN, Kamuran, Ermeni Dosyası, 7. basım, İstanbul 2005.

HOCAOĞLU, Mehmed, Arşiv Vesikalarıyla Tarihte Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, İstanbul 1976.

HÜLAGÜ, M. Metin, Türk-Yunan İlişkileri Çerçevesinde 1897 Osmanlı-Yunan Savaşı, Kayseri 2001.

İLTER, Erdal, Türkiye’de Sosyalist Ermeniler ve Silahlanma Faaliyetleri (1890-1923), İstanbul 1995.

KARAL, Enver Ziya, Osmanlı Tarihi, C. VIII, Ankara 1988.

KODAMAN, Bayram, Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası, Ankara 1987.

KUNDAKÇI, Hasan, Emperyalizmin Maşası Ermeniler, İstanbul 2006.

KÜÇÜK, Cevdet, Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897, İstanbul 1986.

ÖKE, Mim Kemal, Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu, altıncı baskı, İstanbul.

ŞİMŞİR, Bilal N., Ermeni Meselesi 1774-2005, 2. basım, Ankara 2005.

URAS, Esat, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, İstanbul 1987.

This document was created with Win2PDF available at <http://www.win2pdf.com>.
The unregistered version of Win2PDF is for evaluation or non-commercial use only.
This page will not be added after purchasing Win2PDF.